

A MADÁCH-IRODALOM EGYIK PROBLÉMAJA. Felfedezője, kihez a sors keze vitte, volt első kritikusa és magyarázója. Arany volt az, ki Ádám álmát megmentette a purgatórium lángjától. Ő volt, ki először mert felelősséget, erkölcsi szolidaritást vállalni az ismeretlen költővel. Ő magyarázta először az olyan nagy vitákat és harcokat felverő költeményt. Ő méltatta először, s állította oda a világirodalmi jelességek mellé, noha ez egybevetésből kifolyólag fogyatkozásokra is céloz (magára nézve is bizonyonnyal ilyesfélét vallott volna).

A szerényhangú felfedező, magyarázó és méltató rövidre mérte a hivatalos üdvözlések és bemutatások anyagi keretein alig túllépő fejtegetését. Egyénisége kívánta így és magyarázza ezt. De az alig néhány mondattal megírott zászlobontásban kétszer is ráér hivatkozni arra, hogy a művet, mint egészet fogja fel. Ki egyszerű egész voltában tekinti a kompozíciót, az tisztában lehet a költő céljával — állapítja meg Arany. De utal arra is (fontosnak tarthatta, mert a végére, csattanónak hagyta, ha ugyan lehet csattanóról is beszélni e szerényhangú kritikában), hogy az egyes részek sikerét és a kivétel sikerét is a mesének rövidrevont alapvázlatából kiindulva kell méltányolni.

Merjük mi is azt állítani, hogy Arany a maga kongenialitásával, melyben harmonikusán összebékülnek a költő, az esztétikus és az elemző filológus sokszor hangoztatott ellentétei, legközelebbre hozzáférközött a szintén sokoldalú Madáchhoz, kiben a költő, a bölcsész, és a szónok vált egy egészé.

Arany egyéniségének tengelye a művészi önfegyelem. Ez ránézve a legnagyobb szabadság, távolról sem megkötöttség, ballaszt avagy betanultság. Művészi önfegyelmével tudta költészetének alkotó tényezőit harmóniába kötni. Amit vall esztétikájában öntudatosan, kritikájában követőleg, azt valósítja meg költé-

szetében intuitive. Madáchban is ugyanazt kereste és találta meg.

Mi is, Arany nagy nyomdokain, a világirodalmi jelességek mellett netalán érezzük, látjuk is a mű fogyatkozásait, de bizonyítani szeretnők, hogy azok a részek arányából származnak, s e végből a látszólagos hiányokat, ellenmondásokat a részek nagy harmóniájából, az egészhez való alárendeltségükből akarjuk levezetni.

Fogadjuk meg Arany szavát és igyekezzünk egyszerű egész voltában felfogni a művet, ne vegyünk el belőle semmit, élvezzük egészében; de egyes részeit kiemelve ne hallgassunk el olyat, mi benne van, és óvakodjunk olyan bölcsészeti nagy apparátustól, mely a belémagyarázásokra, a fölös egybevetésekre szokott csábítani.

Szívleljük meg Madách szavát is, mely arra figyelmeztetett Kisfaludy-Társaságbeli székfoglalójában, hogy a kritika a megalapított nevű nagy írókból sokszor olyan szépségeket is magyaráz ki, melyek valóban soha eszök ágába sem jutottak s így saját szép-eszméink rovására — ékességeket rakunk a már úgysis gazdagokra.

Madáchot már Arany igazításával szívtuk magunkba. Ezek nem egy helyt acélba metszették, zengőbbé tették, megszinesítették Az Ember Tragédiáját. Arany akaratlanul is belévitte művészetét, a spirituális és az anyagi rész beteljesült harmóniáját. A legnagyobb magyar gondolkodónál a „külsőt“, a „legkülsőt“ fogyatékosnak találta. A forma és tartalom nem is az nála, mint Aranyánál. Az eszmék mélyebbek avagy magasabbak, mintsem hogy könnyedén megkaphatnák művészi alakjukat. A gondolatok metafizikai messesége (olykor mintha egy a miénknél többet tudó másik világról származnának ide) elhalkítja a nyelv zenéjét, fakóvá tompítja a színeit, megszibbasztja pattogó erejét. Minden oly távolból jó, hogy veszítene kell útközben valamit. Lehe-

tetlen másképen. Sokat vitatott pontja ez Madách értékelésének, de örök kérdése az irodalomnak is.

Felettebb értékes hát új Madách-kiadásunk (Madách Imre: Az ember tragédiája. Centennáriumi kiadás. Budapest, 1924. Kiadja a Magyar Irodalmi-Társaság), mert a lap alján ott vannak Madách eredeti fogalmazásának vaskosabb-tesetesebb fordulatai. Ezek mélyre húznak, rejtélyeket tárnak fel magyarázóknak, műélvezőnek.

A nyelv zenéje, ritmusa, tónusa önmagában művészi hatást kelt: külön művészet, akár gondolatszegény belsővel is. Viszont a legszebb költői tartalom is elvész a formaszépség hiánya miatt. Így a végtelen, a háttartalan is, ha pusztán a nyelv rideg logikai vázában jelenik meg, nem csengvény hozza a hangok megfoghatatlan bája és varázsa: korlátozott, kicsinyes, színehagyott marad.

Madách eredeti kifejezései itt-ott hiányolnak a nyelv mintegy önállóvá különített művészetének, mely hatni tud és akar az akusztika dobbanó, ringó hullámaival, minden tartalmi nehezék nélkül is. Ő sohasem szabadulhatott el gondolatainak súlyától, ismerethalmazának mólóhjától. Nem adatott meg neki, hogy pusztán a nyelv zenéjének élő dalos lehessen. Dalaiban is az elmélyedés kötözi szárnyait. Gondtalanul és gondolatlanul röpülni, szépen szólni problémák nélkül, írni egy sort is a csín kedvéért: nem Madách eljárása.

A szavaknak nem egyszer vaskosabb volta, a sziklahordásban megbicsakló ritmusa mégis lelkének hú eredője, egyénisége kohójának öszülöttje, emberi gondolatok és érzelmek legigazabb teste. Írja is Aranynak: „nem cohaereál talán egészen”. — de rámutat gondolatai hajszálygókereire. Úgy hinném, azt akarta mondani: a hajszálygókerekből egy-kettő gyomlálás közben kettészakadt a termő talajban.

Így vívja küzdelmét a művész Madách a filozóffal. A Madách-irodalom főtárgya ez — ennek megoldására vétezi fel magát a kritikusok legtöbbször. Az első s máig legmélyebb járatú elmélyedőjében, Erdélyi Jánosban a *bölcsész győz*. Természetes, hiszen „a tárgy és művészeti gondolat érdekében” szólalt meg; a művészi kivitel fejtegetésébe ő belé sem

fog. Madáchot inkább az abstractió útján követi. Művében a költészetet adaléknak mondja, noha gyönyörű adaléknak.

Erdélyi több kifogást emel, s mindegyikben Madách vállalkozásának egy-egy szerinte legyőzhetetlen nehézségére mutat rá. Nem veheti észre a művész győzelmét ezeken, hisz ő *csak a bölcselőt* kereste.

A sorok között vallja ugyan: van a műben kifejező erő, költői, sőt drámai előadás; vannak jelenetei, melyek méltók volnának bármely elsőrendű s világraszóló költeményhez. A súlypontot azonban a részekben kutatja, minden részben egy-egy súlypontot kell hát éreznie s a „színeket” torzóknak tartania. Oda jut így, hogy mikor az egészet keresné, annak csak egy torzóját találja meg: Lucifer komédiáját. (Ez megvan a műben, éppúgy, mint az a theodicea, melyet Kármán Mór látott benne, de nem meríti ki az egészet, csak töredéke annak.)

Erdélyi nyíltan vallja: a mű ereje a részekben van. Ezeket azonban fáj neki oly egész részeiül tudni, amelynek ellentmond a dráma alapeszméje. A mű az ördög sugallata, sorsunk, rendeltetésünk misztifikációja, emberi létünk árnyoldalai. Maga Adám is töredék, kiteljesedett egvény, ép egység nem lehet, mert egyetemességéből csak *félíg* (ez dült betűvel van szedve Erdélyiben) lép ki, de *egészen* sohasem lesz élő alak.

Erdélyi felfogását kritikájának az a részlete mutatja legvilágosabban, amelyet az egyiptomi és a falanszter-jelenetről írt. Míg a többen szinte átsuhan, ezeket szétboncolja. Mind a kettőre nézve szigorú a költővel szemben; s Madáchot erre a két színre tett észrevételei bántották legjobban, mi abból is megtetszik, hogy némi apró helyreigazításon kívül csupán e két helyre vonatkozólag válaszolt. Ha Madách csak az egyiptomi jelenetet írja meg vagy csak a falanszterit, akkor még talált volna az az észrevétel, hogy az előbbi a szent hagyományok meghamisítása, a másik a szocializmusra írt gúnyirat, fonák invenció, paródia, mai nyelven szólva a szocializmusról írott tréfás croquis.

Madách válasza után azonban másnak tartjuk. Azt mondja u. i., hogy ő nem a biblia fáraóját rajzolta, nem azt, aki — mint Erdélyi megállapítja

— Józsefnek, Jákob fiának tanácsára nemhogy felszabadította, hanem természetesen kihasználta, elszegényítette a népet.

Mi a fáraóban azt az embert látjuk, ki mindent megtesz, amit csak akar, mert egyéni hatalma végtelen, korlátlan. Madách túlozta, fokozta, egyesítette a hagyományok fáraóit. Az ő fáraója zsarnokabb Józsefénél avagy akármelyiknél is, mert megteszi azt, amit azok nem tehettek meg, hogy felszabadítja a rabszolgákat. A kor szelleme, a fennálló rend megengedte a fáraóknak, hogy korlácsoltassák és agyonkínózzák rabszolgáikat, de hogy felszabadítsák, azt már nem.

Az egyéniség eme túltengésének mintegy ellentéte a falanszter-jelenet, mely az egyéniség összezsugorodása, nullára redukálása. Az egyiptomi jelenetben az egyén elnyeli a milliót, itt a nagy közösség gépies élete az egyént. Az egyén mind a kettőben lázad a fennálló rend ellen, de míg az előbbi jelenet érzelmes, fellengős, az utóbbi szarkasztikus, esípós, gúnyos.

Erdélyi a szocializmus kigúnyolását látta benne s valóban, Madách falansztere éles ellentéte a Fourier-félenek, mint azt már Alexander Bernát iskolai magyarázatok kiadásából is tudjuk. Különösen parodisztikusnak találja Erdélyi akkor, amikor egybeveti Considérant fejtegetésével, amelyekben éppen a vonzó munka szervezése a vezérgondolat és a vonzó munka az emberi méltóság, az igazságosság, a társadalmi összhang, a haladás, a morál sine qua nonja. Erdélyi azt hiszi, hogy Madách falansztere egyenesen Considérant rendszerének paródiája, hiszen a nevek egy része is azonos szerinte.

Erdélyinek a falanszter-jelenetre vonatkozó kritikája azonban nem olyan igazságtalan, mint Alexander Bernát mondja, csak hogy Erdélyi a részletet nézte s nem vette észre, hogy Madách költői feladata az volt, hogy megrajzolja az emberiség fejlődésének minden mozzanatában: a szabadságban, a kereszténységben, a tudományban, a szabadversenyben a napfoltokat, bemutassa a kivételtelesség nagy tragédiáját, azt azonban mi is valljuk, hogy míg a mű többi részlete inkább komoly, szenvedélyes esetleg szónokias, ebben a legszemlésebb és legtalálhatóbb színben van

valami irónikus hang, torzítás, mi a paródia alapkelléke. S ha nem is Considérant Viktor, Fourier nagy tanítványa rendszerének kigúnyolását írta meg, parodisztikus jellege kétségtelen; s az sem lehetetlen, hogy a Bach-korszakra, ennek a nemzeti, vallási, hazai uniformizáló gépiességére is céloz ez a csípős gúny, a falanszter-jelenet *A civilisator* allegorikus paródiájának ikertestvére.

Az egységes Ausztriát a felirat vagy határozat kérdésében tartott képviselőházi beszédében is kipellengezte s abban is elsősorban azt lobbantotta szemére az osztrák státusférfiaknak, hogy szentségtörő kezekkel mertek belekapni a történeti és emberi jog kerekébe. Igen tudós doktoroknak aposztrofálja őket, kik a birodalom egységének eszméjével, e nagynek látszó eszmével nevésgessé tették magukat éppen úgy, mint Don Quijote a lovagkor visszaállításának törekvéssel. Birtak-e legalább eszményképül oly nagy, oly lelkesítő ideát, mely eljárásuk mentesgeül szolgálhat? — kérdi a szónok. Madách itt nyilván valamely népboldogító utópisztikus államformára célzott. A beszéd többi részében az osztrák státusférfiak civilizáló hajlamát gúnyolja, mint *A civilisator* c. parodisztikus allegóriában, melyet közvetlenül főműve előtt írt. Már Beöthy Zsolt is megjegyezte, hogy a legtisztább és legmélyebb magyar érzésvilágra utal a falanszter-jelenetnek az a vonása, hogy Ádám ebben, eltérőleg a többi szintől, mindjárt beköszöntésekor látja eszménynek bukását, egy percig sem lelkesül érte, mert bánja a haza fogalmát. Ez az Ádám itt — írja Beöthy — akár a Horvát Istváné, magyarul beszél.

Erdélyi tétele, — hogy t. i. Madách inkább bölcsész és történész, mint költő; hogy erőszakosan járt el, mintegy gúzsba kötötte a történelmet, csak hogy megírhasssa Lucifer komédiája kedvéért. Az ember tragédiáját, feláldozva a történelmet a költészet oltárán, — e tétel, mondom, ott lappang, ha más formában is, Madách legismertebb kommentátorának, Alexander Bernátnak magyarázataiban, amelyekben a mű értelme óriási filozófiai apparátussal fejtegettetik (igazán nem Arany egyszerűségével), de a mérleg a művész rovására száll alá a művészi forma megítélésekor és visszhangzik Er-

délyi felfogása, hogy merev, kevésbé alakítható anyag a történelem a költő kezében, hogy a történet dramatiszálása nagy akadályokat gördített a költői alakítás elé, hogy a jellemrajz gyengesége összefügg a mű filozófiai jellegével, de a költő erejének korlátaival.

Alexander Bernát felfogása többé-kevésbé közhitté lett.

Pedig a klasszikus drámai művészet, a költészetnek ez a legnemesebb fajtája, a bölcelet és költészet emulsiója. Benne egyedynek a lényegbe mintegy befúrókodó elmélyüléscsodák és a pillanatnak élő felszínes kedély színpokái, az életigazságok, velős szentenciák és az idegfeszítő, érdekes, hatásvadász drámai helyzetek hőseiben ott vannak az egyetemes, általános, összefoglaló, átható, az emberiséget átkaroló jellemvonások a különóságokkal, az extravaganciákkal. Erdélyi és nyomán Alexander Bernát is (mind a kettő bölcselő elsősorban) csak a műnek egyik elemére rezonáltak, túlzottan, a másikat törpének találták.

Kell bölcelet a költészetben, mint mérséklő elem. Ily célra megjár — tanítja Arany —, különben annyi, mintha kárba veszne. Ez most már az égető kérdés, nem vitt-e léghajójába kelleténél többet Madách? Erdélyi megállapítja, hogy Adám nem egyéni, hanem fogalomember, ki egyetemességéből csak félig lép ki, de nem erősödik sehol sem kiteljesedett egyénné. E lidérc, ha változatokban is, de egyre visszatér a Madách-irodalomban Alexander Bernát szerint is Adám és Éva elvont gondolatok képviselői, nem igazi élő alakok. Maga Arany is mondott ennyit: „Madách erősebben gondol, mint képez.” De Szász Károly már folytatta: „A bölcsészet egész meggyőző erejével bír, a költészet édes bűbája hiányzik” és a túlzás egyre nő, Alexandernél kulminál.

Remekírók életviszonyainkat, emberi lelkünk életkorét rögzítették meg, az emberiség jellegzetes példányaiban, Achilles és Agamemnon, Attila és Buda meghasonlásában, bármely kerek, bevégzett történetek is, a hatalom és rátermettség vívja állandó tusáját, míg Antigonéban a földi törvény és a természet nagy parancszava. A két szomszédvár lakói közt a szomszédok ősi nagy harca dúl, Petőfi legegységibb lírá-

jában minden szerelmes szava szól. A népdal egyszerű hangja örök emberi vágyaké; a népmese tündérvilága mind megannyi allegória, szimbólum.

Madách tehetségében megvolt az ösztön, hogy az egyetemes emberi jelleget minél jobban kiszélesítse, talán különösebben, mint bárki más. Egyéniségének ez az általánosító hajlam egyik legegységibb sajátja. Ez az összefoglaló erő, öntudatos is. A nőről szóló értekezésében meg is írja: Az emberiség oly változatlanul egy — az emberi természet főjellemvonásaiban minden századokon s polgári állásokon keresztül oly hasonló marad. Ezért leli meg Homér hőseit a józan egészséges magyar faj középosztályában. Ami a fő Odysseusban és Penelopéban, az meglehet és megvan egy jó módú pusztai bérlő házában is. (A világháborúban hányszor megismétlődhetett ez!)

Madách alakjai tán inkább érzékitik az örök emberiséget, mint a költészet többi alkotásai. Ez énjüknek, egyéniségüknek legjellegzetesebb bélyege is. Adám a mitológia Atlasza, ki vállán hordja a földgömb súlyát, érzi a felelősséget az emberiség jövőjéért, látja önmagában az emberiség sorsát, s az emberiséget sajátjának tudja.

A fogalomembert azonban kettévágja már egy pusztá, egyszerű tény: Adám nem az emberiség egybesűrített alakja, nem az elvont emberfogalom. Az emberiség férfi és nő, a nő pedig nem egyszerűen csak ember — állítja Madách a nőről írott érdekes és mélyjárátú fejtegetésében (tán legérdekesebb és legmélyebb, mit e nemből írtak) —, hanem utolsó ízéig egy sajátos valami — *specifice* nő. Adámban is megvan, mi utolsó ízéig egy sajátos valamivé, férfivá teszi.

Ő az, ki pozitív életcél tűz ki. De a kiteljesülését is tudni akarja, mit jótékonyan eltakart az istenkéz. Hadd lássam, miért küzdök, miért szenvedek? A választ megadja rá az álom, melynek tartalma ránk nézve múlt, jelen és jövő, de Adámnak csak jövőndő.

Az álomban a célt soha el nem éri, mert az a véglegesség lenne a bevezettség, a tőkély. Ily szilárd pontra, mely az élet értelmét, a csatának végét, a megnyugvást jelentené, nem jut, nem is juthat. A harc hát meddő.

de folytonos is, mert a tökélyről lemondani nem tud, megmaradván mindig az a hite, hogy egy másik harcban megtalálja. De e küzdelem felemelő, fenséges, magasztos is, mert a tökéletesedés útján visz.

Ádám sorsa telhetetlen nagy igényében és elbizakodásában sarkallik: az eszmét eszmei tökélyében akarja valóra váltani, elégnek tartván arra önérejét. Meglesz az egyiptomi zsarnokság, a népszabadság, a kéj mámor, a kereszténység, a tudomány, a forradalom, a szabadversenyű modern élet, a falanszterben testetöltött szocializmus, csak hogy nem úgy, mint Ádám akarta. Mindenütt ott a lesújtó sötét foltok. Amint Beöthy gyönyörűen írja, a hatalom a magány kínjával, a nagyság fenséges ereje a tömeg nyomorult erőszakosságával, a gyönyör a csömörrel, a vallás szörzsálhasogató őrzöngésével, a tudomány legyőzhetetlen korlátaival, a szabadság féktelenségével nehezedik lelkére.* A filiszter tán megnyugodni benne: nem lehet másképpen. Nincsen rózsza — tövis nélkül, a fehér liliomnak is fekete az árnyéka. Oderint, dum metuant, választotta jelégnek Caligula, Ádám lelkében azonban egyre mélyebbek a sebek és páratlanul szenzitív lelkét a megsemmisülésbe viszik.

Ádám telhetetlen nagy igénye és elbizakodottsága megvan minden emberben, mint az ember legjellegzetesebb vonása és gyengéje (az ember megbuktatója mindenütt egy gyöngye, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bír, — írja Madách Erdélyinek), de így színezve, ilyen fokban, így összetéve csak Madách Ádámjában.

A függetlenség önmagára utaltságának szenvedélyes vágya, a befejezettség tökélyének mohó követelése a költő lelkének alapvonása. Ebből fakad fiatalkori nőgyűlölete is. A nőben csak romboló érzékiséget lát és megtagadja segítő kezét, intuitíve érezvén vezérlő hatalmát. Az ő nemes nagyravágyása borzad attól, mi középszerű, átlagos, a lehetőségekkel és egyéb tekintetekkel (minő elvégre

a színszerűség is) megalkuvó. Ezt az ő rendkívüli finom lelkülete már csonka — bénaságnak, nyomornak látja.

Ádám erőszakossága, mellyel mindenütt szembeszáll az egyéniséget korlátozó intézményekkel, a Madáché, ki mintegy összetűri a történelem, bölcsélet, költészet határait, szétzúzza a dráma, a színpad korlátait, hogy megóvja Az ember tragédiáját. A költő erejével legyőzte a tudós előtt legyőzhetetlennek látszó nehézségeket.

A mű a folytonos kiábrándulások dala, mégsem a legsötétebb pesszimizmus vészharangja, mégsem az emberi munka meddőségének kikiáltója. A pesszimizmus nem a szerzőé, a szerkezetből foly így, Arany genialis megállapítása szerint. (Így mondta üdvözlésében, mellyel mint a Kisfaludy-Társaság igazgatója fogadta az új tagot.) Az álomból ki kell sötételniök a ködfoltoknak, a kínos hátulütőknek, a mérgeknek, melyek az alkotás kísérői, hisz az álmat Lucifer adja, a boncoló ész akarja tudni, mit érek el, miért küzdök? De Madách nem tanítja, hogy a történelem csak zátonyokból áll; nincs a földön tökély, senki sem befejezett önnön erejében: aki mégis erőszakkal ezt akarja és önéreje bízva magát, annak — mint Ádámnak — tragikus a sorsa, mert oélját egészében el nem érheti, pedig azt akarta; s e sors különösen fájdalmas annak, aki oly mértékben szenzitív, mint Ádám.* Ha művét így, mint egészet fogjuk fel, Arany nyomán, mi sem látjuk benne a pesszimizmust.

Téved tehát — mondja Arany — ki úgy fogja fel, hogy a szerző a világtörténet egyes szakaszainak s általuk az egésznek hű képét akarta adni, azt mutogatván, hogy nincs haladás az emberiségben, csak szüntelen körbenforgás vagy alábbszállás, míg minden a nihilizmusba süllyed. Maga a költő is így nyilatkozott Erdélyihez írott levelében: Ádám, bár kétségbe esve, azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlete

* A mű költőiségét Beöthy Zsolt méltatta a mű félszázados jubileumakor írott kitérő tanulmányában, a Budapesti Szemle CXLVI. kötetében, 1911. 373—388. l. Ugyanekkor ő elemezte Ádám jellemét, *A tragikumnak idevágó s szerintem eddigéle nem eléggé észrevett lapjain*, különösen a 95—106. lapokon.

* Madách rendkívüli érzékenységről Riedl Frigyes írt legszebben, a költő összes műveinek megjelenése alkalmából (Budapesti Szemle 1890, 328—349). Riedl szerint azonban az Ember Tragédiája megtestesülése Schopenhauer azon mondanak, hogy a világtörténelem nem egyéb az emberiség aggasztó, nehéz, lidércnyomta álmánál.

erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem vette is észre. (A küzdő egyén nem vehette észre, mert az emberiség fejlődését tökéletes képeken öhajította.)

A határtalan emberi nagyravágyás és túltengő önérzet tragédiája így egy megnyugtató erkölcsi tételt rejteget. A költő Madách moralista is. De vajjon nem minden nagy költő az-e? Goethe, Petőfi, Arany is az volt. Vörösmarty irodalmunk lecsalásosabb lírai darabjában azt érzékíti meg: elégedjük meg azzal, ami van és ami osztályrésznkül jut, a látni vágyó napba nem tekint. Örülni, aminek lehet, benne teljesnek tudni az életet, hagyni a jövőt. Ez Éva. Egyéniségét ez járja át. Az ő filozófiája az Úrra hárítja a felelősséget. Hisz, ha az utat kitűzte (t. i. az Úr), melyben, hogy menjünk, kívánja, egyúttal olyaná is alkotott, hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon. E bölcsélet: a függés elve, az önbizalom, az öntevékenység vágyának ernyedése, zsugorodása, az odaadás és megadás, de a boldogság forrása. (Mily szomorú, hogy a boldogságot a megadásban, a céltalanságban találjuk fel!)

Az önerőre támaszkodás a férfi énje; az odaadás, a megadás a nőé. Ádám, nagy céljával s az érette való végtelenségig elszánt akaratával, a tragédia küzdő énje, ki felemel s megráz; Éva megadása az emberi lélek passzivitása, mely nyugtat és boldogít. Adámban az ember égbenyúló önérzete dül, Évában az önbizalmatlanság boldogsága szunyad. E kettő azonban nincs kategorikusan elválasztva egymástól, a kettő együtt az ember, kit az alkotó vágy és hivatás egy célra irányzott ereje mozgat, de a lét minden rőzsájának édes élvezete boldogít. Ádám örülni is akar a létnek, bár énjének magva a hivatásszerű küzde; Éva viszont a történelem ütőerét is fogja, pedig lényege az élet örömeit, a pillanatnak élő kedélyt jelenti.

A nő beléavatkozása a történelem folyásába, befolyása, mely a tragédia Évájának sajátos egyéni szint ad, mintha nem eléggé domborult volna ki kritikáinkban. Éva egész alakja helyett is csak egy részletét látták meg.

A fáraó Éván át eszmél rá dicsősége átkára, hogy hallja a jaját azoknak, kikkel a célra tör. Éva részese hát az új eszme létrejöttének: tenni azokért, kikre mint élettelen eszközökre reátafosott. Az ő lelkébe sír belé először a tivornyák nívánája, finom idegeivel már érzi a változást, meggyomlálja Ádám lelkét Péter igéi számára. A keresztény szín Évája enyhülést az elzárkózásban: a kolostorban remél lenni: követi Ádám a tudomány magányába. Prágában a nő életkedve, igényei perzselik meg lelkét, de tanítják az új igazságra: az egyoldalú belső élet tökélytelen voltára. A forradalom forró szférájában a két Éva, a két örök típusa a nagy változások idejének: a hagyományt féltő arisztokrata, a hagyományért kapaszkodó parvenu kiábrándítják az egyenlőség eszméjéből, amint a következő színben a szabad versenyből, mely újólág csak a közösködést szüli. Ez új idea, a közösség, Éván rezzen át először, mikor az új eszme allegóriáját, a halált glóriával lépi át.

Ellene kel fel, a családi nagy szent hagyományokért a falanszter Évája, magával ragadva a még kételkedő férfit. A nő szerepének zenitje ez. Luther, a reformátor, Plátó, a böles, Michelangelo, a művész és az édesanya szíve nem bírják a sívár mechanizmust, a robot lélekrabló kalapácsütéseit.

A végleges kiábrándulást az eszsimó Évája hozza meg: a küzdelem végét, az emberi nem végső erkölcsi romlását a felkínálkozó nő jelenti, de ugyancsak ő ábrándította ki már előbb Ádámot abból a képzelt mentsvárából, hogy mintegy megszökhet a csatából, eltávozhat a földről. Az úrból az ő emléke hívja vissza az új küzdelemre, a halál torkából az ő szava menti meg, mikor anyaságát jelenti. A szikláról visszatántorodó Ádám: az önerőben bizakodás végső bukása, a tragédia beteljesülése, melyben a férfi lényegében semmisül meg, mint Bánk. A kiábrándító Éva itt is új utat mutat: egy új küzdelem útját, melynek Ádám nekivág, az álom sötét képeinek ellenére is, de bízva-bízában már, Isten segítségével. Küzdünk céljainkért, bár tudjuk, hogy nem érjük el. S azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem

bír, az isteni gondviselés keze pótolja, mire az utolsó jelenet „Küzdj és bízzál”-ja vonatkozik — magyarázza műve alapeszméjét Madách Erdélyinek.

A nő így ki-kiábrándít, de az új utat is folyvást mutatja, tartja a lelket bennünk. Vezérlő szerepe azonban öntudatlan, szuggesztív; Ádám sem tudja, sőt nem is vállalja az új létre vezetést, csak Lucifertől várja. *Ez a nő tragédiája.*

Éva énjének e jellegzetes vonása a költő énjének legbensőbb sejtjéből fakadt. Az őrző angyalként vezető édesanyján kívül egy *ilyen* életárs utáni vágy adott hozzá ösztönzést, de benne van a magyar léleknek a nővel szemben való lojalitása is.*

Ez a lélek alkotta meg Évában az örök nőt, Madách örök nőjét, kinek kijut emberi voltunk legjellegzetesebb vonása: részletet fogni, egész helyett. Lucifer gúnyos hangját: az ember majd állati vágyának eszközül tekinti a nőt, majd istenül oltárra helyezi: a testi és eszményi szerelem harcát a gondolkodó Madách is látja. Akadémiai székfoglalójában vallja: a korok és népek a nő nagyszerű hivatásának csak egy-egy mozzanatát fogták fel, s azt fejlesztve, nagyítva fonák s fájdalmas helyzeteket idéztek elő. Pedig a hivatás egésze a nagyszerű: Éva a

* Madách művét éppen ebből a szempontból, a női lélek kifinomult érzékével elemezte Wallis Adél Zsófia Cordélia (családi néven Opzoomer), az újabb holland irodalom kiváló képviselője. Wallis azt mondja: egyéni vonás húzódik keresztül Madách művén, mindenütt egyéni tapasztalatok és benyomások nyilvánulnak. Essayje megjelent a Magyar Könyvtár 719. számában, Erdélyi Károly fordításában. Sajnos, ma már nem kapható.

legédesebb földi gyönyör, szeplőt-lensége a tisztélet örök forrása, kifinomult lelke titkos vezére az emberiségnek. Ez Éva, az örök nő, Madách költészetének tükreben.

Az Ember Tragédiája ma már lábra kelt erő, szájról-szájra járó íge, lelkesítő, szíveket igéző rajongás, bánatban-örömben megcsillanó mindnyájunk könnyeseppje. A reá kelő visszhang egyre határozottabb, tágul a színek skálája, finomodnak árnyalatai. Részleteivel s egészében is roppant hatása van.

Költői jelentősége mellett is ered ez, hogy a gondolatok és mélységek Madáchra roppant tömörsége mellett is a legérthetőbb, legvilágosabb olvasmány. Ez az Ember tragédiája hatásának titka.

Voinovich nem végezhetette találobban testes szép kötetét, mint kiemelve azt, hogy a mű mélységeivel is világos, ezerfelé szétágazó gondolatagancsaival, bogaival, göbeivel, kízó kérdőjeleivel befejezett egész: a fejéntalálás, talpraesettség megkapó és eredeti alkotása sokszerű ihletforrásainak ellenére is.

Kritikai talentumaink java, mint egy Ádám küzdelmeinek folytatása gyanánt, egymást cáfolva, kiegészítve, részben és egészben (valamint énjükből is beleopva a nagy műbe) versengve a megoldásért, oly sokféleképpen keresték nyitját. Aki a részletekbe hatolt, az újabb értéket fedezett fel benne, ha elhanyagolta is az egésznek jelentőségét. Meddő munkát egy sem végzett: megíratlak a magyar essai-irodalom legszebb lapjai s Madách haladt a megértés útján.

Medveczky Károly.